

Selçuk Üniversitesi

**İLÂHİYÂT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

2000

X. Sayı

Hakemli Dergi

S.Ü. İLAHIYAT FAK. KÜTÜPHANESİ

Konya 2000

FAKÜLTE YAYIN KURULU

Başkan

Prof Dr. Mehmet AYDIN

Sekreteryaya

Yrd. Doç. Dr. Galip ATASAĞUN

Yayına Hazırlayanlar

Muhittin OKUMUŞLAR

Muhammet TASA

ISSN 1300-5057

Dergide yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

ofset hazırlık-baskı-cilt

SEBAT OFSET MATBAACILIK

Tel: 0.332.3420153 - 3420154

www.sebat.com sebat@sebat.com

DİYALOG AÇISINDAN İLAHİ DİNLERİN BİRBİRLERİNE YAKLAŞIMI

Prof. Dr. Mehmet AYDIN*

İslamî literatürde, ilahi dinler tabiri, Hz. Adem'le başlayan, Hz. Muhammed (a.s.) ile sona eren, peygamberler halkasının tebliğ ettikleri mesajlar bütünüdür.⁽¹⁾ Cenabı Hak, insanların içinde buldukları şartlara ve zamana göre, peygamberlerini görevlendirmiş ve onlar aracılığı ile insanlara mesajlarını iletmıştır. Kur'an-ı Kerimde bu peygamberlerin sayısı, yirmibeş veya yirmisekiz olarak tesbit edilmiştir.⁽²⁾ Şüphesiz peygamberlerin sayısı bununla sınırlı kalmamıştır. Hadislerin rivayetlerine göre, gelen peygamber sayısı yüz yirmi beş binin üstündedir. Bu kadar çok peygamberden günümüze kadar mesajları ulaşan sadece dört peygamber vardır; bunlar da Hz. Musa'ya vahyedilen Tevrat, Hz. Davud'a vahyedilen Zebur, Hz. İsa'ya vahyedilen İncil ve Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'an-ı kerim'dir. Bu dört ilahi kitaptan da sadece üçünün müntesipleri vardır. Davud ve onun kutsal mesajı olan Zebur hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Yahudi kutsal kitaplarının içinde "Mezmurlar" adı ile yer alan Zeburun tamamının Hz. Davud'a ait olmadığı da ilgili ilmî muhitlerde kabul edilmiştir. Bu gün Mezmurlar, Hıristiyan ayinlerinde "ilahi olarak" okunmaktadır. Bu durumda ilahi dinler adı altında dikkatimizi çeken üç büyük din vardır, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet. Bu üç büyük dinin mensupları, bugün dünya nüfusunun neredeyse yarısını teşkil etmektedirler. Bu demektir ki, bu üç büyük dinin mensupları, kendi aralarında işbirliği yaptıkları takdirde, dünya barışına çok önemli katkı sağlayacaklardır.

İşte biz bu tebliğimizde, bu üç ilahi dinin birbirleriyle işbirliği yapabilir yapamayacağını, dinlerin teorik planında işbirliğine açık olup olmadıklarını, bugüne kadar bu işbirliğinin niçin yapılmadığını, bugün hangi şartların işbirliğine bu dinleri getirdiğini, her bir dinin kutsal kitabındaki teorik temellere dayanarak açıklamaya çalışacağız. İlahi dinlerin karşılıklı yaklaşımlarını açıklarken, tarihi sistematige dayanıp bu sistem içinde konuyu işlemeye gayret edeceğiz. Durum

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

(1) Yunus: 72; Bakara: 132,133; Yunus: 84; Al-i İmran: 52; Kasas:53

(2) Şüphesiz, Peygamberlerin sayısı bundan ibaret değildir.

böyle olunca, bu güne kadar kutsal kitabı ve mensupları gelen en eski ilahi din olarak Yahudilikten işe başlayıp, sıra ile Hıristiyanlığı ve İslamiyet'i inceleyeceğiz.

A-YAHUDİLİĞİN DİĞER DİNLERE YAKLAŞIMI

Yahudi tarihinin kökeni M.Ö. XVIII. Yüzyılda Sümerli bir kabilenin Kalde'yi terk ederek Kenan ülkesine yaptığı göçle başlar. Hz. İbrahim'in nesli olan İbraniler, Kenan ülkesinden Mısır'a yerleşmiş olan on iki kabileyi meydana getirmişlerdir. Orada köle durumuna düşen İbraniler, Hz. Musa'nın önderliğinde, Firavunun zulmünden kurtulmuşlar ve ata yurtları olarak kabul ettikleri Kenan ülkesine geri dönmeye başlamışlardır.

Kenan ülkesine döndükten sonra, İsrail Krallığı kurulmuş, İbraniler, Rahipler, Prenslar ve Hakimler tarafından yönetilen yerleşik bir kavim haline gelmişlerdir.⁽³⁾ M.Ö. 936'da Hz. Süleyman'ın ölümü ile kuzey ve güney toprakları arasındaki bölünme ile iki krallık ortaya çıkmıştır. Kuzeyde İsrail Krallığı, güneyde ise Yahuda Krallığı kurulmuştur. İsrail Krallığı M.Ö. 722'de; Yahuda Krallığı da M.Ö. 586 da yıkılmıştır. Yahudi kutsal kitabı TANAH, Yahudi tarihini, inançlarını bize anlatmaktadır. Yahudi genel tarihi hakkında, Tora sayesinde önemli bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu bilgiler sadece Hz. Musa dönemine ait değil; ilk krallar olarak geçen Hz. Davud ve Hz. Süleyman dönemlerini de ihtiva etmektedir.

Tarihte İbraniler, Yahudiler, İsrailoğulları ve Musevilik olarak adlandırılan Yahudilik, temel itikadi felsefe olarak Monoteizme, yani Tanrı'nın birliğine dayanan bir dindir. Tanrı Yehova, İbrahim'in, İshak'ın ve Yakup'un Tanrısıdır. Bu tanrı, Sina dağının eteklerinde Hz. Musa'ya, ahlak, din, ekonomi, hukukla ilgili olan TORA'yı vahyetmiştir. Tora, Tanrı Yehova ile İsrail milletinin bir sözleşmesidir. Bunun için Tanrı Yehova, Hz. İbrahim'e yapmış olduğu vaatten beri, İsrail milletini imtiyazlı ve seçkin bir duruma getirmiştir.⁽⁴⁾ Tanrı nasıl mukaddesse, İsrailoğulları da mukaddes olacaktır.⁽⁵⁾ Tanrı Yehova'nın gönderdiği kanunun hedefi, İsrail'i kutsal bir millet haline getirmektir. Bu millet seçkin, fakat sorumluluğu çok olan bir millettir. İsrailoğullarının en önemli sorumluluğu, cinslerin bozulmaması, cinslerin tek olarak varlığını sürdürmesi için çaba

(3) Francine Käufmann-Josy Eisenberg, Din Fenomeni, Türkçe Çev. Mehmet AYDIN, Konya, 1995,s,90

(4) Çıkış XIX,6

(5) Levililer, XIX,2

sarfetmesi⁽⁶⁾, Shabatt (Cumartesi) gününü Tanrıya tahsis etmesi⁽⁷⁾ ve sapıklıklardan uzak durmasıdır.⁽⁸⁾

İsrailoğulları'nın sorumluluk duygusu altında İbrani dininin oluşum sürecinde sosyal dayanışmaya çok önem verildiğini görüyoruz. Tora'da elliden fazla yerde Garib kelimesi kullanılmış ve garibe karşı, iyi davranmak emredilmiştir. İbrani olmayanlarla ilişkiler içinde bu garibin kim olduğu konusu tartışma konusudur. Ancak, kutsal metinlerin muhtevası içinde yine, garib'in İbranilerden birisi olduğu veya bazen de bir yabancı olduğu şeklindeki imaj görülmektedir.⁽⁹⁾ Böylece Tora'daki emirler İsraililer merkezli olarak devam etmiştir. Çünkü İsrailoğulları, kutsal bir milleti temsil etmektedir. Garibi İsraili olarak kabul ettiğimiz takdirde de Yahudiye leş vermek yasak olduğu halde, garibin leş yemesi veya bir yabancıнын leş yemesi caiz görülmektedir, yine, Aynı cümlede garib ve yabancı kelimesinin zikredilmesi de ilginçtir. (tesniye 14/21)Yahudilikte Yahudi dışındaki insan toplulukları ve onların dini dünyası ile ilgili ilişkilerde en çok üzerinde durulan inanç şekli şüphesiz putperestlik olmuştur. Hem kutsal kitap muhtevasında hem de krallar ve nebiler devrinde putperestliğe ve ahlaki yozlaşmaya karşı ciddi tavırlar sergilenmiştir. Yahudi Monoteizmi ve İsrailoğullarının mukaddes ve seçilmiş millet olmaları ve bu millete layık ahlaki ve dini boyutun zirveye ulaştığı dönem Hz. Süleyman dönemidir. Siyasi istikrarsızlık dönemlerinde, dini istikrarsızlık da kendini göstermiş ve İsrail'in monoteist inancı, tehlikeye düşmüş ve dini sentezcilik kendini göstermiştir. M.Ö. VIII. Yüzyılda dini sentezcilığe karşı, muhtelif İsrail Nebileri mücadele etmişlerdir. Bunların aralarında özellikle Eli (ilya) dikkat çekmektedir.

İsrail tarihinde Hakimlere halef olan Nebiler, büyük ilham sahibi kimseler olarak kabul edilmişlerdir. Nebiler, İsrail halkını "dik başlı bir millet olmaya" çağırıyorlardı. Fakat mesele bundan ibaret değildi. Ayrıca İsrail, takdimeler sunacak, cumartesiye, bayramlara, oruçlara saygılı olacaklar ve her türlü haksızlıktan sakınacaktır.⁽¹⁰⁾ İsrail Nebilerinin uğraştıkları ana konular dini riyakarlık konusu olmuştur.

İsrail nebilерinin işlediği konulardan birisi de Mesih meselesi olmuştur. Mesih düşüncesi bir yandan Yahudi milliyetçiliğini beslerken, diğer yandan da

(6) Tesniye, xxii, 9-11

(7) Çıkış, xx, 10-11

(8) Levililer, xxiii ve xx

(9) Levililer, xix, 13, 18;34

evrensel bir ideal ve ahlak felsefesi geliştirmiştir. İsrail nebilere M.Ö. VIII. Asırdan itibaren tüm insanlığı kendi tarih felsefelerinin içine sokmuşlardır. "onlara göre, Allah, mademki kâinatın ve tarihin mutlak hükümdarıdır, öyleyse o, aynı zamanda milletlerin de hakimidir. Allah ile İsrail'i birbirlerine bağlayan özel münasebetleri inkar etmeksizin nebilere "Allah'ın bütün yaratıkları için olan sürekli endişesinden söz etmişlerdir. Allah'ın İsrail'i kurtardığı gibi, başka milletleri de kurtaracağı ve cezalandıracağına işaret edilmiştir.⁽¹¹⁾ İşte Allah'ın , başka milletlere peygamberlerini göndermesinin sebebi de budur.⁽¹²⁾ Bunun için, Amos, obadya, yunus, işaya, yeremye, Mısır'ı, Asur'u, Babil'i, Arabistan'ı, Tyr'i, Edom'u, Moab'ı, Ammon'u irşad etmişlerdir.⁽¹³⁾

İsrail halkını her türlü ahlaki ve dini yozlaşmadan kurtarmayı hedefleyen İsrail Nebileri, evrensel bir boyut içinde "bütün milletleri" yönetecek, evrensel ahlak ilkeleri üzerinde de durmuşlardır. Nebilere göre, her millet, başarılı veya başarısız hayat tarzından Allah önünde sorumludur. Onlara göre evrensel tarihin hedefi, "Allah'ın Krallığını" kurmaktır. Bu da dünyanın sonunda gerçekleşecektir. İnsanlık, dünyanın sonunda Allah'ı tanıyacaktır. Bu süreçte, İsrail, dünya insanlarına rehberlik rolünü oynayacak ve sonunda milletler arasında hükmedecek ve çok kavimler hakkında karar verecektir.⁽¹⁴⁾

M.Ö. 586 da, Babil'e, Buhtunnasır (Nabuchodonosor) tarafından sürgün edilen Yahudiler için bu dönem bir Diaspora dönemidir. Diasporada Yahudiler için yeni bir dini anlayış gelişmiştir. Bu dönemde İbranicilik, Yahudilik haline gelmiştir. Diaspora döneminde iki düşünce Yahudi hayatını etkilemektedir: birincisi, yeniden Kudüs'e ve Kudüs tapınağına kavuşma özlemi. İkincisi de yabancı bir milletin içinde "Yahudi kalabilme" endişesi. Bu dönemde Yahudilerin, sadece kendileriyle ilgilenmeleri ve egemen topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri konuları, ağırlık kazanmaktadır. Şüphesiz, Diaspora'nın, yahudi dini ve kültürel hayatına çok büyük etkisi olmuştur. Bu etkileşim, kutsal Tora metinlerinin yorumunda Babil akademisyenleri tarafından açıkça gösterilmiştir. Babil Talmudu'nun, Kudüs Talmudu'ndan farklılığının sebeplerinin bu kültürel etkileşimde aranması gerekmektedir.

Yahudilerin başkalarına nasıl davranacağı konusunda Diaspora'da gelişen tavırlarının rolü büyük olmuştur. Babil'den İsrail'e dönmek veya dönmek

(10) Amos VIII, 4-6

(11) Francine kaufman-josy Eisenberg, Din Fenomeni, s,97

(12) a.g.e,s,97

(13) a.g.e,s,97

konusunda "sürgünün" Yahudiler için bir mukadderat olduğu ve sürgünden yine Allah'ın kurtaracağı şeklindeki düşünce ile Kudüs'e bir an önce dönmek gerekir diyen düşünce, sonunda, evrenselciler ve muhtariyetçiler olarak görünen iki önemli sonuç doğurmuştur. Diğer insanlarla ilişkiler konusunda evrenselciler, Tora'nın bütün insanlığa gönderildiğini, adil milletlerin gelecek dünyada nasipleri vardır" derken, başkaları ile diyaloga kapı açmaya çalışmışlardır. Muhtariyetçiler de, hiçbir putperestin, öbür dünyada nasibi olmayacaktır. Allah, İsrail'e şöyle demiştir. "ben dünyaya gelen herkesin Allah'ıyım. Fakat ismimi, sadece sana ortak ettim."

Çok uzun bir tarihi dönem içinde oluşan ve gelişen Yahudilik, sadece Tanah, Talmud veya Kabbala'ya dayanan bir düşünce ve inanç sistemi olarak görülmemelidir. Yahudilik tarihi, siyasi, ve sosyal şartlara göre değişim gösteren ve yabancıya karşı da tavır geliştiren bir din olarak görülmektedir. Şimdiye kadar hep milli din kadrosunda ele alınan Yahudilik, bazı inançları yönünden milliliği aşmaktadır. Önce Yahudi tanrısı Yehova Yahudiliğin seçilmiş bir millet olarak zikretse de, bütün insanlığı yaratan bir Tanrı görünümündedir. Bu durum da Yahudilik Tanrı inancı yönünden, milli değil evrensel bir özelliğe sahiptir. Buna göre Tanrı yahova bütün insanlığın tanrısıdır. Bu durumda Yahudilik din yönünden seçilmiş millete ait olmakla birlikte, Tanrı yönünden evrensellik çizgileri yaşamaktadır. Buna göre bütün insanlığın tanrı Yehova'ya inanması gerekir. Nitekim İşaya'da "inançlı milletlerin girebilmesi için kapıları aç" (İşaya 26/21) denir.

Burada Yahudiliğin diyalog açısından diğer bir özelliği de tartışılabilir. Yahudilik, milli vasfıyla, misyonerlik vasfını nasıl karşılamaktadır. Kısaca Yahudilikte misyonerlik var mıdır? Yahudilik, evrensel Tanrı inancına rağmen, diğer milletlerin Yahudiliğe gelip gelmemesi konusunda ne düşünmektedir? Bu soruya Tora açısından müspet veya menfi cevap vermek zordur. Tesniye'nin 23/3 ve 8. Cümlelerinde Ammoni yahut Moabilerin onuncu nesle kadar, Mısırlıların ise üçüncü nesil çocuklarına kadar, Allah'ın cemaatına giremeyecekleri belirtilmektedir.⁽¹⁵⁾ Bu cümlelerde, belli bir dönem sonra, Yahudiliğe bazı ırkların kabul edilebileceği belirtilirken Yahudiliğin yabancıları bünyesine alabileceğine işaret edilmektedir. Yine Ester kitabında "memleket kavimleri arasında birçoklarının Yahudi oldukları belirtilmektedir."⁽¹⁶⁾ Bu

(14) İşaya: II,4

(15) Tesniye: xxiii,3-8

(16) Ester: 17

durumda Yahudilik, bazı dönemlerde yabancıları bünyesine almış ve bazı dönemlerde de kendi içine kapanmıştır.

Yukarıda da belirttiğim gibi Yahudilik ve Yahudiler kendinden başka dinlere ve din mensuplarına karşı sergiledikleri tavırda bazen inhisarcı, bazen de dışlayıcı ve bazen de ılımlı bir yaklaşım sergilemişlerdir. İbrani edebiyatta Yahudilik dışındakileri anlatmak için en çok kullanılan kelime Ger-Gerim kelimeleri olmuştur. Ger kelimesi İbranice etimolojide "seyyah, dolaşan, yabancı" anlamlarını ifade eder.⁽¹⁷⁾ İbrani edebiyatta yabancılar için kullanılan diğer bir kelime de goy kelimesidir. (çoğulu: goyim). Bu kelime, Akadça Ga'cı (grup topluluk) kelimesinden gelmektedir. Batı dillerinde yaygınca kullanılan Gentile kelimesi, vulgat kaynaklıdır.⁽¹⁸⁾

Yahudi olmayanlara karşı, Tanah'ta belirtilen bazen sert bazen de açık kapı bırakan ifadeler, Talmud'da biraz daha yumuşatılmış, Tekvin'in 9/1-17 cümleleri üzerindeki tartışmalardan ilham alınarak, Nuhiler ve putperestler hakkında bazı sonuçlara varılmıştır. Talmud'un Yahudi dini hükümlerini toplayan Halakhah'ta "Nuh'un yedi kanununu" benimseyenlere Nuhiler denmiştir. Nuhun kanunlarını benimseyenlere Bney Noah=Nuh oğulları tabiri kullanılmıştır.⁽¹⁹⁾ Nuhilerin benimsediği ve uyguladığı yedi kanunu, Tekvin kitabının Midraşik tefsiri olan BERESİT Rabah ve Tosefta'da (avadah zara) bu kanunlar ve yabancılar (gentileler) hakkında bilgi verilmiştir. Bu yedi kanun şunlardır:

- 1- Putlara tapmamak
- 2- Tanrıya küfretmemek
- 3- Adam öldürmemek
- 4- Hırsızlık yapmamak
- 5- Zinadan kaçınmak
- 6- Canlı hayvanlardan et koparıp yememek
- 7- Adil ve dürüst olmak⁽²⁰⁾

(17) Çıkış: xxii,21; xxiii, 9; Levililer; xiii,22 de (garip, seyyah, dolaşan) Çıkış xxiii, 12 de ; Tesniye 1/16, 14/21, Yeremya xxii, 3; Hezekiel 47/21-23 de (yabancı)

(18) Kürşat Demirci, Yahudilik ve dinî çoğulculuk, İst. 2000 , sh.33

(19) Dr. Baki Adam, Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslam'a bakışı, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, xxxvii, 336; Kürşat Demirci, s.48

(20) Baki Adam, s,336; Kürşat Demirci, s, 48

Bu yedi kanun ilhamını tekvinin 9. babından aldığı konusunda Yahudi Rabbiler ittifak etseler de bu kanunun hepsi Tevrat'ta bulunmaz. İspanyali Yahudi bilgini Musa b. Meymun (Meymonide), bu yedi kanunun altısı daha önce Adem'e verilmiş, canlı hayvandan et koparıp yememe kanununun Nuh dinine ilave edildiğini, belirtmiştir.⁽²¹⁾ Yine Meymonid, Yahudi olmayanların bu yasaklara uymakla zorunlu olduğunu belirtmektedir. Talmud, Halakhah'da bu yedi kanuna uyan kimseleri "Hasidey Umod Haolam= dünyanın dindar insanları olarak tanımlanmışlardır.⁽²²⁾ Bu kimseler, Yahudi hukukunun hakim olduğu devlette veya topraklarda imtiyazlı olup, bir muhtedinin sahip olduğu bütün haklardan faydalanırlar. Bunlara yarı muhtedi anlamında "Ger toşav" denir. Bunlar, Nuhun yedi temel kanununu kalben benimser ve gereklerini yerine getirirlerse, her iki dünyada da kurtuluşa ulaşırlar. Kurtuluş sadece Yahudiler için değildir.⁽²³⁾

Dinlerarası diyalog açısından Yahudiliğin, diğer insanlara ve dinlere nasıl tavır aldığı konusunda çelişkili tavırlar dikkat çekmektedir. Buna göre, Yahudilik tarihi açısından konuya yaklaşmak gerekecektir. Yahudiliğin kök itibariyle Hz. İbrahim'e dayanmasıyla Yahudi tarihinin Mezopotamya'ya, oradan Kenan diyarına ve oradan da Mısır'a ve nihayet tekrar Kenan'a dönüş sürecinde bir çok yabancıyla birlikte yaşadığı tarihi bir gerçektir. Dört yüz yıldan fazla bir zaman Mısır'da kalmalarıyla, Mısırlılarla birlikte yaşamaları ve daha sonra Kenanlılarla Filistin'de aynı toprakları paylaşmaları, Yahudilerin birçok farklı milletle diyalog içinde olabileceğini göstermektedir. 1. Ma'bed dönemiyle başlayan Yahudi yükselmesi ve Yahudi ruhunun bencilleşmesi, mabedin tahribiyle birlikte yıkılan Yahudi idealleri, sürgün dönemi, Yahudi kimliğinin yeniden tespiti, içe kapanmışlığın meydana getirdiği diyalogsuzluk, hep Yahudi'lerin diğer insanlara karşı olan tavırlarını belirlemiştir. Yahudilerin siyasi hakimiyetlerini yitirmeleri, dini hayatlarının da tahribini beraberinde getirmiştir. Bunun için, Yahudi olmayanlara karşı Yahudi kutsal kitabı olan Tanah'ta seçilmiş kavim, kutsal kavim ifadeleri kullanılırken diğer yandan da Yahudiliğin diğer milletlere de açık olduğu ifadeleri kullanılmaktadır. Hatta misyonerlik faaliyetleri açıkça olmasa da, belirli halkların, belirli nesillerinin Yahudiliğe girebilmelerinden söz edilmektedir.

(21) bak. Maimonides, Mişne Tora, Melakhim 9:1, philip Birvbaum, New Yourk, 1974

(22) Baki Adam, s,337

(23) Baki Adam,s,337 deki dipnot: 25 ten naklen: The Judaism Editör: Arthur Hertzberg. USA, 1963,s,14-15

Yahudiliğe ve Yahudi'lere, diğerleri açısından bakıldığında, Yahudiliğin milli din boyutunda kaldığını söylemek oldukça zor olacaktır. Diyalogdan söz edildiği zaman, Yahudiliğin buna ilgi duymadığını söylemekte bir haksızlık olacaktır. Teorik planda Yahudiliğin, Hıristiyanlığa yaklaşımını bu açıdan ele aldığımız zaman Yahudilik, Hıristiyanlığa inhisarcı bir yaklaşımla tavr almıştır. Bunun için İsa'nın mesajını ciddiye almamış ve dönemin iki önemli Yahudi mezhebi olan Sadukiler ve Ferisiler İsa'ya bir hayli engel çıkartmışlardır.⁽²⁴⁾ İsa'nın yakalanıp öldürülmesine karar veren Yahudiler, daha sonra İsa'yı Vali Pilatus'a teslim etmişlerdir.⁽²⁵⁾ Mahkemede, İsa'nın çarımha gerilmesini istemişlerdir.⁽²⁶⁾ Neticede İsa'nın çarımha gerilmesini sağlamışlardır.⁽²⁷⁾

Pratikte Yahudilerin Hz. İsa'ya ve onun mesajına karşı gösterdikleri ilgisizliğe ve muhalefete rağmen, teorik Yahudilik'te Hıristiyanlık, Yahudilik dışındaki Nuhiler denilen topluluk içinde mütalaa edilerek her iki dünyada kurtuluşa erenler olarak kabul edilebilirler. Nitekim, Talmud'un Sanhedrin 63 b, Megillah 28 a, Berekot 26'nın yorumları, bir Hıristiyan'ın, Yahudi huzurunda Hıristiyan yemini yapmasını geçerli saymışlardır.⁽²⁸⁾

Sonuç olarak, Yahudilerin teorik plandaki bilgi kaynaklarına göre Hıristiyanlarla işbirliği yapmaları için bir engel görülmemektedir. Yahudiliğin İslamiyet'e yaklaşımını da yine Nuhiler kategorisi içinde görmek mümkündür. Buna göre, Yahudilikle-İslamiyet arasındaki diyalogun da açık olduğunu söyleyebiliriz.

B-HİRİSTİYANLIĞIN DİĞER DİNLERE YAKLAŞIMI

Bu başlık altında Hıristiyanlığın kutsal kitabı açısından diğer dinler ve din mensuplarına bakışı incelenecektir. Hıristiyanlığın, diğer dinlere bakışının teorik plandaki temelini oluşturmadan önce, Hıristiyanlığın din olarak yerini kısaca belirtmemiz gerekmektedir. Aslen bir Yahudi olan Hz. İsa, Yahudi toplumu içinde doğmuş ve orada büyümüştür. İlk mesajlarını sunmaya başladığı zaman İsa, semavi melekütün yakın olduğunu, bunun için tövbe etmelerini söyleyerek, vaftiz eden Yahya'nın yanına gitmiştir.⁽²⁹⁾

(24) Matta: 16/1-4

(25) Matta: 27/1-2

(26) Matta: 27/11-26

(27) Matta: 27/45-50

(28) Baki Adam'dan naklen, s, 347

(29) Matta, III/3-11; Matta IV/17

İsa mesajlarında insanları uyarıyor, arkasına takılan kitlelerle birlikte seyahat ediyor, ölüleri diriltiyor, delileri, felçlileri ve saralıları tedavi ediyordu. İsa Galile'de dolaşıyordu. Şöhreti bütün Suriye'yi sarmıştı. Her yerde İsa aranıyordu. Akın akın İsa'ya hasta getiriliyordu.⁽³⁰⁾ Ancak İsa'nın esas kadrosu, sadece Havari topluluğu idi. Bunlar her gün mabede devam ediyorlar, sevinçle ve yürek sadeliği ile yemek yiyorlar, Allah'a hamdediyorlar ve itibar görüyorlardı.⁽³¹⁾ İsa'nın etrafındaki bu ilk Hıristiyan cemaat, Yahudi geleneklerini tatbik etmekle birlikte, İsa'nın mesajını takip ediyorlardı. Bunun için, ilk Hıristiyanlara Yahudi-Hıristiyan (Judeo-Chretien) lar denmiştir. Her gün mabede giden bu Hıristiyanlar, Yahudi bayramlarına riayet ediyorlardı. Cumartesi gününe ve oruçlara saygılı davranıyorlardı, sünnet merasimine uyuyorlardı.⁽³²⁾ Bu ilk Hıristiyanlarla, Yahudiler arasındaki yegane fark "İsa'nın mesihliği" konusunda kendini gösteriyordu. Yahudiler, İsa'nın mesihliğini ve getirdiği mesajları kabul etmiyorlar fakat ilk Hıristiyanlar, İsa'nın mesihliğini ve Yahudi buyruklarını kabul ediyorlardı.

Hz. İsa, Yahudilik konusunda, açık olarak **"Ben İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim.**⁽³³⁾ **"Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim. Ben yıkmaya değil fakat tamam etmeye geldim."**⁽³⁴⁾ diyerek Yahudilikle alakasını belirtmektedir. Bu da İsa mesih'in ardından gidenlerin hem Yahudi âdetlerine uymalarını, hem de İsa'nın yeni mesajlarına tabi olmalarını gerekli kılıyordu. Bunun için, Hıristiyan cemaatına katılmak için İsa-Mesih adına vaftiz oluyorlardı.⁽³⁵⁾ Böylece ilk Hıristiyan cemaatına katılanlar, hem sünnet olmuşlar, hem de vaftiz olmuşlardır. Ancak İsa zamanında azıllık bir Hıristiyan düşmanı olan Paul, İsa'nın çarmıhından sonraki bir zamanda Şam yolunda gördüğü bir vizyonla Hıristiyanlığı kabul etmiş⁽³⁶⁾ ve en hararetli Hıristiyan misyoneri haline gelmiştir. Hıristiyanlığı, daha ziyade Yahudi olmayanların arasında yaydığı için de Paul'e "yabancıların havarisi" denmiştir.

(30) Matta, 14/23-25

(31) Resullerin İşleri, 11/42-47

(32) Resullerin İşleri: 2/1-46; 3/1; 5/42

(33) Matta 15/24

(34) Matta 5/17

(35) Resullerin İşleri II/38

(36) Resullerin İşleri 13/3-22

Fakat, kısa bir zaman sonra, Yahudi Hıristiyan grupla Paul'cü Hıristiyan zihniyet arasında kilise, ilk bunalımını yaşamaya başlamıştır. Bu bunalımın sebebi, Paul'un Yahudilerin dışındakilerin Hıristiyanlığa girişlerinde Yahudi töresine uymak zorunda olmadıklarını ileri sürmesiydi. Oysa, Yahudi Hıristiyanlar Hıristiyanlığın mesajlarıyla birlikte Yahudi töresine de sıkıca bağlıydılar. İşte sünnet olma bunlardan biriydi.

Bu bunalımın çözülmesi için Kudüs'te Hıristiyan tarihinin ilk havariler toplantısı yapılmıştı. M. 47-52 yılları arasında yapılan bu toplantıda konunun tam olarak çözülemediği anlaşılıyor. Ancak daha sonraki gelişmelerde Paul'un görüşüne Petrus'un da katıldığı veya en azından bu konuda sessiz kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kudüs toplantısında st. Petrus çok ılımlı bir tavır sergilemiştir. Böylece daha sonraki Hıristiyanlık, Paul'cü zihniyet doğrultusunda gelişmiştir. Böylece Hıristiyanlık, Yahudi geleneğinden özellikle sünnet konusunda ayrılarak yeni bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bu Hıristiyanlık büyük ölçüde st. Paul'ün inancı doğrultusunda şekillenmiştir:

Burada dikkat çeken konu, tamamen Yahudi karakterli bir din olarak doğan Hıristiyanlığın, daha sonra Paul'cü zihniyet yapısı içinde şekillenmesi ve Yahudi-Hıristiyan çizgiden ayrılmasıdır.

Yahudi-Hıristiyan çizgideki Hıristiyanlık da, Paul'cü zihniyetle birlikte çoğu zaman bir rekabet içinde yaşamaya devam etmiştir. Muhtemelen Petrus'un Paul'e katılmasıyla büyük bir zaafa uğrayan Yahudi-Hıristiyanlar gittikçe azınlığa düşmüşlerdir. Altmışlı yıllarda st. Paul'ün ve st. Petrus'un Roma'da öldürülmeleri de, Petrus'la Paul'ün birlikte hareket ettiğini gösteren önemli bir delildir..

Bu durumda Hıristiyanlığın, diğer dinlere ve bu dinlerin mensuplarına karşı, nasıl bir tavır takındığı sorusu cevaplandırılabilir. Önce Hıristiyanlık, daha bidayette hem Yahudilere hem de paganlara karşı, misyoner ruhu ile yaklaşmış bir dindir. Çünkü Hıristiyanlığa ilk kabul edilenler, Yahudilerle Roma putperestleri olmuştur. Diğer yandan hem İnciller hem de yeni ahitlerdeki mektuplarda birçok dini konulardan bahsedilir ve sahte peygamberlere karşı halk uyarılır. Özellikle Pavlus'un, Petrus'un ve Yuhanna'nın mektupları, gerçek Hıristiyanlık konusunda birer uyarı ve durum tespiti mektuplarıdır. St. Paul'ün, Hıristiyanlık propagandası için çizdiği seyahat güzergahları, onun nedenli bir misyoner olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü İsa, bütün talebelerine "imdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları baba ve oğul ve ruhul kudüs ismi ile vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben

bütün günler, dünyanın sonuna kadar, sizinle beraberim."⁽³⁷⁾ diyerek, tüm insanlığa Hıristiyanlığın yayılması emrini vermiştir.

Hıristiyanlığın temel doktrinel kaynakları olan İncillerde ve yeni ahitteki mektuplarda diğer insanlara karşı Hıristiyanlığın kapalı olmadığını, bilakis onlara açık olduğunu görüyoruz. Hıristiyanlığın, diğer din mensuplarına karşı sadece misyonerlik ruhu içinde açık olduğunu söylemek doğru değildir. Hıristiyanlık, yapısal olarak da barışçı bir dindir. Nitekim İsa, Tora'daki "göz yerine göz, diş yerine diş"⁽³⁸⁾ gibi kısasa götüren yolu, "kötüye karşı koyma ve senin sağ yanağına kim vurursa ona ötekini de çevir ve gömleğini isteyene abanı da ver"⁽³⁹⁾ diyerek barış önerisinde bulunmaktadır. Diğer yandan Hıristiyanlık, ruhbaniyete önem veren bir din olarak, dünyevi kavgaların da dışında kalmaktadır.

Sonuç olarak dinlerarası diyalog açısından Hıristiyanlık, diğer dinlere açık bulunmaktadır. Bu açıdan Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki tarihte görülen gerginliğin kaynağı, teorik plandaki kutsal kitap mesajları değil; her iki toplumdaki taassupla beslenen yanlış fikirler ve cehalettir. Hıristiyanlıkla İslamiyet arasındaki ilişkilerde teorik planda, Müslümanlar için herhangi bir emir olmamakla beraber, Hıristiyanlığın propaganda alanına, Müslümanlar da girmektedir. Bu durumda hem misyonerlik, hem de polemik birlikte bulunmaktadır. Fakat Hıristiyanlıktaki ruhbaniyete yönelik emirlerle, İslamiyet'teki din ve vicdan hürriyetine kapı açan emirler, bir noktada diyalogun doğmasına yol açabilir. Böyle bir diyalog ise, her iki din mensuplarının da bilgi düzeylerinin yükselmesiyle mümkün olabilir. Nitekim böyle bir ortam bu gün doğmak üzeredir.

C-İSLAMİYETİN DİĞER DİNLERE YAKLAŞIMI

Dinlerarası diyalog düzeyinde teorik olarak İslamiyet'in evrensel bir din olarak, diğer dinlere yaklaşımı hem Yahudilikten hem de Hıristiyanlıktan daha nettir. İslamiyet, İslam dinini kabul konusunda hür iradi eğilimi tercih etmektedir. Bunun için Kur'an-ı Kerim şiddet ve zorlama ile, İslam'ın kabulünü istemediği gibi, İslam dışı unsurları ve kültürleri de kökünden kazıyordu. Bu haliyle İslam, din ve vicdan hürriyeti için en büyük handikap olan "dinde zorlamayı"⁽⁴⁰⁾ hiçbir zaman metod olarak benimsememiştir. Çünkü İslam, zorla dine gelmiş,

(37) Matta 28/19-20

(38) Çıkış 21/24; Levililer 24/20; Tesniye 19/21; Matta 5/38

(39) Matta 5/39-40; Luka 6/29

(40) Bakara: 256

din değiştirmiş insanların dini olamazdı. İslam cemaati, bir iman cemaatıydı. Bunun için, iman cemaatının zorlama ile değil; iradi katılımı ile teşekkül etmesi gerekmektedir. Dinde zorlama, toplumda münafıkların çoğalmasını temin eder. Münafıklar ise, içi başka, dışı başka insanlardır. Böyle insanlar, İslami emirlerin ifasında büyük problem olurlar. Çünkü Allah'la kul arasındaki ilişki, tamamen bir gönül ve kişisel eğilim olayıdır. Bunun için Allah, Kur'ani manadaki inanç sistemine mensup olmayı, sadece kendi iradesine bağlı kılmamıştır. Bunu insani iradeyle ilişkili kılmış ve bu konuyu şöyle açıklamıştır: "Eğer Rabbin dileyseydi bütün insanları muhakkak ki bir tek ümmet yapardı. Onlar, ihtilaf edici bir halde devam edip gideceklerdir."⁽⁴¹⁾ Buna göre İslam yeryüzünde bir tek İslam ümmeti görmek gibi bir hayale kapılmadan, gerçekleri peşinen kabullenmiş, farklılıkların, ihtilafların devam edip gideceğini benimsemiştir. Çünkü, bu konu sadece Allah'ın iradesine bağlı olsaydı, kişisel seçim ve kişisel sorumluluk olmayacaktı. Halbuki Allah, kişisel sorumluluğa bu konuyu bırakarak insanları, belli bir külfetin altına sokmuştur. Böylece, insanların bir kısmı, İslami tebliğe rağmen, başka inançlara veya geleneksel atalar kültürüne bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Bu konuya "Sen ne kadar hırs göstersen yine insanların çoğu iman ediciler değildir."⁽⁴²⁾ "Eğer Rabbin dileyseydi yeryüzündeki kimselerin hepsi, topyekün elbette iman ederdi. Böyle iken sen, hepsi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayıp duracak mısın?"⁽⁴³⁾

Hız. Peygamber (a.s), bir peygamber olarak İslamiyet'e insanların gelmesini ve hidayete ermelerini yürekten istiyordu. Özellikle çok sevdiği ve himayesini gördüğü akrabası Ebu Talib'in, imana gelmesini arzu ediyordu. Allah ise bu konuda elçisini şöyle uyarıyordu: "Hakikat sen (habibim) her sevdiğini hidayete erdiremezsin. Fakat Allah'tır ki, kimi dilerse ona hidayet verir ve o, hidayete erecekleri daha iyi bilir."⁽⁴⁴⁾ Bu Ayet-i Kerime'nin açıkladığı epistemolojik düzeyde hidayete gelme olayı, insani irade, artı Allah'ın iradesi ve lütfuyla meydana gelmektedir. Yine İslami kelam okullarının hararetle tartışma konusu yaptıkları "kulların fiilleri" konusundaki "ehl-i sünnetin" geliştirdiği formül, burada tam yerine oturmaktadır: "kul kâsib; Allah yaratıcıdır." Buna göre kul, imanı isteyecek, Allah da ona bunu nasip edecektir.

(41) Hud: 118

(42) Yusuf: 103

(43) Yunus: 99

(44) Kasas: 56; En'am: 35

Her hâlûkarda, İslamiyet, diğer inanç sistemlerinin ve kültürlerinin zaruri varlığını kabul ederek, bu inanç ve kültürlerle karşı da hem insani ve en mantiki politikayı takip etmektedir: "SİZİN DİNİNİZ SIZE; BENİM DİNİM DE BANA"⁽⁴⁵⁾ bu prensiple İslamiyet herkesi kendi inancı ile ve kültürü ile başbaşa bırakmaktadır. Fakat bu strateji içinde Kur'an-ı Kerim, kendi içine kapanmış, pasif bir durum arz etmez. Çünkü İslam'ın hedefi, beşeriyeti Hakka, hayra en güzele davetti. Bundan dolayı; bu ulvi gaye içinde Kur'an-ı Kerim, Allah'ın elçisine ve dolayısı ile topyekün mü'minlere şu ince ve nazik davet metodunu tavsiye etmektedir, "**İnsanları, Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et... Onlarla mücadeleni en güzel yol hangisi ise onunla yap.**"⁽⁴⁶⁾ Bu toleranslı davetin muhatapları topyekün insanlıktır. Çünkü İslamiyet, insanların ayrı ayrı inançlarda ve kültürel farklılıklar içinde olacaklarını peşinen kabullenmiş bir dindir. Bu konuda Kur'an-ı Kerimde birçok ayet vardır. Meselâ Kur'an-ı Kerim, "Ey insanlar, doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık"⁽⁴⁷⁾ buyurmaktadır. Görüldüğü gibi, Allah'ın iradesi, pluralist istikamette kültürel çoğulculuğa yöneliktir. Burada hedef, insanlığın kültürel zenginlikten yararlanmalarıdır. Monist bir kültürel yapı yerine, farklı kültürlerin etkileşimi ile İslam ümmet birliği daha yararlı gelişmelere muhatap olacaktır. Nitekim bir başka ayette her bir ümmete bir şeriat ve bir yol verildiği ve insanların iyi işlerde yarışmalarının gerektiği⁽⁴⁸⁾ belirtilerek, ümmetlerin iyi işlerde rekabet etmeleri ve kötülükte rekabet etmemeleri hususu vurgulanmaktadır.

Bütün bu ayetler, İslam'ın çokluk içinde birlikte yaşama formülüne zemin hazırlamıştır. Hakim unsur, hangi kültür olursa olsun, orada diğer inançlara ve kültürlerle hayat hakkı tanınmalı ve ahenk içinde yaşanmalıdır. Burada sözkonusu kültür İslam olduğuna göre, İslam toplumu veya İslami otorite egemenliği altındaki kültürlerle insani davranmak zorundadır. Şayet bu yabancı kültürler, İslami otoriteye karşı kötü niyetli, hıyanet içinde bulunurlarsa durum değişecektir. Aksi takdirde, insani temel hak ve hürriyetler, İslami otoriteler tarafından korunacaktır. Bu konuda Kur'an-ı Kerimde şöyle buyrulmaktadır: "Allah sizinle

(45) Kâfirun : 6

(46) Nahl: 125

(47) Hucurat: 13

(48) Maide: 48

din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adil davranmanızı yasaklamaz."⁽⁴⁹⁾ Bu ayetin Hz. Ebu Bekir'in kızı Esmâ'nın Mekke'de kalan müşrik annesinin, kendisini ziyareti için geldiğinde kabul etmemesi üzerine, nazil olduğunu kaynaklar belirtmektedir.⁽⁵⁰⁾ Görüleceği gibi bir evlat, müşrik annesi İslam'a karşı değilse, ona iyi davranmak zorundadır. Bu durum İslam'ın genel politikasıdır. İslam toplumu içinde yaşayan İslam dışı unsurlar, egemen kültüre saygılı davrandıkları ölçüde rahat bir şekilde yaşama hakkına sahiptirler. Ancak, İslam'ı rakip bir güç olarak kabul ederek, ona karşı savaş açanları İslam, dost ve müttefik olarak kabul etmez ve bunu yapanlarla dost olanları da zalimler⁽⁵¹⁾ olarak vasıflar.

İslam'ın toleranslı, merhametli ve çoğulcu stratejisi, İslami politikalara daima hakim olmuştur. İslam'ın başlangıcından Medine vesikasına ve daha sonraki uygulamalara kadar, bu politika bütün İslam medeniyetine hakimdir. İslam'a göre, aşağı bir kültür derecesi olan müşriklerin bile imana gelmelerini ümit etmiştir. Kur'an bunu şu ifadelerle belirtir: "Eğer müşriklerden biri sana aman dilerse, ona aman ver. Ta ki Allah'ın kelamını dinle. sonra onu emin olduğu yere kadar ulaştır. Çünkü onlar, hakikati bilmeyen bir kavimdir."⁽⁵²⁾ Müşriklerin inanç prensiplerinin tutarsızlıklarını tenkit etmiş, onlarla itikadi mücadeleye girmiş olan İslam, hiçbir zaman onlar için zorlamaya girmemiştir. Hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe Suresi, Arap putperestleri için bir ultimaton niteliği taşısa da, onlarla yapılan anlaşmalara sadık kalmış ve onlara belli bir süre düşünme payı verilmiştir. Fakat her şeye rağmen İslam, müşriklerin inançlarına hakareti hoş görmez ve çoğulcu kültüre açık olduğunu şu ayetler ortaya koyar: "**Müşriklerin, Allah'tan başka taptıkları putlara sövmeyin ki, cehaletle tecavüz ederek Allah'a sövmesinler.**"⁽⁵³⁾ Burada İslam'ın çok nazik bir kültür politikası olduğunu da fark ediyoruz. Birincisi, karşı kültüre sövmek, muhatabı yanlış da olsa inancında ısrara götürebilir. İkincisi, muhatap da, İslam'ın Allah'ına sövecektir. Böylece yeni bir durum ortaya çıkacaktır. Ya kavga olacaktır, yahut muhatap daha çok günahkar olarak, İslam'a düşman hale gelecektir. Kur'an-ı Kerim'in, müşriklerin taptıkları putlara sövmeyi yasaklaması, çoğulcu kültür içinde ahengin temini içindir. Çünkü ancak, böyle

(49) Mümtehine: 8

(50) Kur'an-ı Kerim ve Türkçe açıklamalı meali, Medine, 1992, sh. 549

(51) Mümtehine: 9

(52) Tevbe: 6

(53) En'am: 108

bir tutum "çocukluk içinde birlikte yaşamayı" temin edebilir. Bu ise İslam'ın çoğulcu kültür politikasının temelini teşkil eder.

İslam dışı kültürlerin başında yer alan Ehl-i Kitap mensupları da İslam'ın çoğulcu, kültürel yaklaşımından yeterince istifade etmişlerdir. İslamiyet, Ehl-i Kitap ünvanı altında Yahudileri ve Hıristiyanları kastetmektedir. İslamiyet bu dinleri, orjinaliteleri yönü ile Hak din olarak görmekle beraber daha sonraki sapmalarını da dile getirmektedir. Fakat Kur'an-ı Kerim, Yahudi kavminin gerçek liyakatlarını asla inkar etmemiştir. Onları, Allah'ın, alemler üzerine mümtaz kılmış olduğunu⁽⁵⁴⁾ hatırlatmaktadır. Diğer yandan "kültürel çoğulculuğun" zenginleşmesi yönünden Yahudi kadınları ile evlenmeye⁽⁵⁵⁾, onların kestikleri hayvanların etini yemeye⁽⁵⁶⁾ izin verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Antisemitizme yol açacak herhangi bir işaret yoktur. Bu da başlangıçtan beri İslam'ın, farklı kültürlerle yan yana yaşayabildiğini göstermektedir. İslam'ın başlangıcında, İslam akidesine en fazla reaksiyonu Müşriklerle, Yahudiler göstermişlerdir. Buna rağmen, Kur'an-ı Kerim'de Yahudi monoteizmi değil; Yahudi desiseleri ve oyunları tenkit konusu olmuştur. Kısaca, İslamiyet, dinlerarası diyalog açısından Yahudilik ve Yahudilerle İslam'ın bidayetindeki işbirliğine her zaman kapıyı açık tutmuş ve bunu, İslam medeniyet tarihinde çok açık hatlarla göstermiştir.

İslam'ın çoğulcu kültür politikası, Hıristiyanlık için de geçerlidir. Hatta, Hıristiyanlığa daha yakın ilgi söz konusudur. Kur'an-ı Kerim, "İman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da "Biz Hıristiyanlarız" diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar"⁽⁵⁷⁾ buyurmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in Hıristiyanlığa olan bu sempatisi, İslam-Hıristiyan münasebetlerindeki düzenliliğe bir işarettir. Daha Mekke döneminde Habeşistan Hıristiyanları ile başlayan iyi ilişkiler, Kur'an-ı Kerim'deki bu tip sempatik ifadelerle yankı uyandırmıştır.⁽⁵⁸⁾ İslamiyet, Hıristiyan kadınları ile izdivacı ve onların kestiklerini yemeyi de caiz görmüştür.⁽⁵⁹⁾

Bu durumda İslamiyet'in, Hıristiyanlığa karşı da çoğulcu yaklaşımını sürdürdüğünü, onun da asliyeti itibariyle kabule şayan olduğunu ve tarihi süreç

(54) Bakara: 47, 122

(55) Maide: 5

(56) Maide: 5

(57) Maide: 82

(58) Rum: 1-4

(59) Maide: 5

çinde meydana gelen sapmaları eleştirdiğini, ancak bütün bunlara rağmen diyaloga açık olduğunu görüyoruz.

Sonuç olarak üç ilahi dinin de karşılıklı tebliğe açık olduklarını, diyaloga kapılarını kapamadıklarını, geçmişte yaşanan olumsuzlukların dinlerden değil; dinlerini bilmeyen veya çıkarları doğrultusunda dinlerini alet edenlerin davranışlarından ve ya Fanatizmden kaynaklandığını söyleyebiliriz.